

R E C E N Z J A

ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

pt. *Znaczenie turystyki dla inkluzji osób z niepełnosprawnością. Badanie w działaniu*

autorstwa Stanisława Francuza

promotor rozprawy: dr hab. Piotr Mikiewicz, prof. DSW we Wrocławiu

Ujęcie ogólne

Rozprawa doktorska legitymuje się logiczną strukturą, którą stanowią w różnym stopniu treściowo powiązane części odpowiednio tematycznie uszczegółowione w ogółem sześciu rozdziałach, formujących niniejszy porządek myślowy:

1. Teoretyczny (rozdziały I-III, s. 11-147), w którym dokonano dość wnikliwej analizy problematyki niepełnosprawności, a w szczególności konceptów jej ujmowania, charakterystyki trudności poznawczych i przystosowawczych osób z różnymi niepełnosprawnościami oraz turystyki w powiązaniu z proinkluzyjnymi przemianami normalizującymi sytuację życiową i aktualnie wielowymiarowo ujmowany i realizowany proces rehabilitacji tych osób (rozdział I – *Problematyka niepełnosprawności, wiodące pola badań i analiz*, s.11-89, rozdział II – *Turystyka osób z niepełnosprawnościami, znaczenie turystyki w inkluzji społecznej osób z*

niepełnosprawnościami, s. 89-119, rozdział III – *Od ekskluzji do inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnościami*, s.120-147). Taka analiza wskazanych kwestii stanowi wystarczające teoretyczne opracowanie projektu przeprowadzonych i następnie omawianych w kolejnych rozdziałach badań oraz ich analiz. Jednak owo teoretyczne opracowanie wiodącego problemu badań, który wybrzmiewa w tytule opracowania - *Znaczenie turystyki dla inkluzji osób z niepełnosprawnością. Badanie w działaniu*, można było trafniej usystematyzować poprzez bardziej wnikliwą selekcję zagadnień prezentowanych w treściach wyróżnionych rozdziałów i ich podrozdziałów. Odnosząc się natomiast do przywołanego tytułu wypada zauważyć, iż jego brzmienie (*Znaczenie turystyki...*) sygnalizuje bardziej wykorzystanie strategii ilościowej niż jakościowej w badaniach; gdyby nie dodano w podtytule - *badania w działaniu* ta kwestia byłaby niejasna. Dodam jeszcze, że wskazanie w tytule na inkluzję społeczną (a nie tylko inkluzję) osób z niepełnosprawnościami bardziej korespondowałoby z teoretycznymi uzgodnieniami podjętej w pracy problematyki badań i analizą ich wyników w których podkreśla się walory turystyki w inkluzji społecznej tych osób.

2. Metodologiczny (rozdział IV – *Proinkluzyjne znaczenie turystyki w doświadczeniach osób z niepełnosprawnościami w świetle badań własnych*, s. 147-171), w którym sformułowano cel i przedmiot badań, przedstawiono uzasadnienie wybranej strategii/perspektywy badań jakościowych, dokonano opisu metod i analizy zebranych danych, terenu badań i badanej grupy osób z niepełnosprawnościami. W kontekście przedstawionych informacji w tej części recenzji odniosę się do tytułu rozdziału czwartego, którego sformułowanie wskazuje raczej na prezentację wyników zrealizowanych badań niż uzgodnienia metodologiczne, które powinny je poprzedzać. Aby zaakcentować kwestie metodologii badań można było, np. zaproponować następujący tytuł tego rozdziału - *Proinkluzyjne znaczenie turystyki w doświadczeniach osób z niepełnosprawnościami – ustalenia metodologiczne badań własnych*. Innym, znacznie bardziej istotnym problemem jest zawartość treściowa rozdziału, w którym przedstawiono jako wiodącą metodę – etnografię, podczas gdy w tzw. podtytule rozprawy podano – *Badania w działaniu*, które charakteryzują się inną metodologią, inny jest też cel takich badań. Przypuszczam, że doktorant zamierzał takim „dopiskiem” zaznaczyć własne uczestnictwo w toku realizacji badań, który w aktualnej wersji tytułu/tematu rozprawy sugeruje *action research*, a nie etnografię. Wprawdzie należy reflektować, że jedną z metod stosowanych w badaniach w działaniu tzw. grup

wrażliwych do których można zaliczyć osoby z niepełnosprawnościami, jest np. autoetnografia i niejawna obserwacja, to jednak dookreślenie bardziej jednoznaczne tych kwestii w tytule pracy i rozdziale prezentującym założenia metodologiczne badań własnych można uznać za wskazane i oczekiwane. Oczywiście nie oczekuje się od doktoranta podawania w tytule metody badań, ale sygnalizuję tę kwestię w związku z rozdziwieniem pomiędzy informacją na ten temat zawartą w tytule pracy i treścią rozdziału metodologicznego.

3. Wyniki badań własnych (rozdział V – *Analiza i wyniki badań, możliwości, wyzwania i zagrożenia jakie niesie inkluzja poprzez turystykę*, s. 171-291), w którym prezentację wyników, a doprecyzowując wypowiedzi badanych osób z niepełnosprawnościami (określanych respondentami, co jest typowe dla strategii ilościowej, a nie jakościowej) „zaopatrzone” w komentarz własny doktoranta. Czytając tytuł tego rozdziału zauważyła się jego niedopracowanie językowe. Do jego struktury i zawartości treściowej odniosę się w ujęciu szczegółowym mojej recenzji.
4. Wnioski i konkluzje z przeprowadzonych badań własnych (rozdział VI, którego tytuł przytoczyłam, s. 292-334), w którym doktorant starał się wskazać walory zastosowanej metody do pozyskania danych, a w szczególności poprzez obserwację uczestniczącą i wywiady starał się ustalić proinkluzyjny wymiar turystyki w życiu i wielowymiarowo realizowanej rehabilitacji osób z niepełnosprawnościami. Konsekwentnie zatem podkreśla, „...że szansą dla tych osób, których marzenia i potrzeby nie różnią się od sprawnej części społeczeństwa jest pomoc i wsparcie, jest także inkluzja poprzez turystykę” (s. 293). Takie podejście, akcentujące lansowany już przez Aleksandra Hulka pogład (twórcę i propagatora konceptu społecznej integracji osób z niepełnosprawnością w Polsce), że jest więcej cech wspólnych niż swoistych, a więc różniących osoby z niepełnosprawnością i pełnosprawne, doskonale koresponduje z tymi działaniami i rozwiązaniami na rzecz społecznej integracji i inkluzji tych osób, w których niebagatelną rolę może odegrać turystyka. Ta forma uprawianej aktywności, jak zaznaczali badani i co słusznie stara się wyeksponować doktorant, pozwala im na łamanie barier, emancypację i autonomię, budowanie relacji i więzi społecznych, wyzwala pozytywne emocje, wzmacnia wewnętrznie i otwiera na współpracę z innymi (por. s. 293).

Struktura rozprawy jest więc zróżnicowana adekwatnie do kolejno podejmowanych zagadnień w ramach prezentacji określonych tematów szczegółowych – tytułów kolejnych rozdziałów. Przy tym treść każdego z wyróżnionych sześciu rozdziałów uszczegółowiono w odpowiednio usystematyzowanych podrozdziałach: czterech w rozdziale pierwszym (1.1. *Modele niepełnosprawności – kluczowe kwestie dla zrozumienia istoty niepełnosprawności, wyjaśnienia jej przyczyn i konsekwencji*, 1.2. *Rodzaje i stopnie niepełnosprawności ze szczególnym uwzględnieniem charakterystyki osób z niepełnosprawnością ruchową, wzrokową, słuchową intelektualną*, 1.3. *Niepełnosprawność i osoby z niepełnosprawnością w świetle obowiązujących aktów prawnych, systemu orzecznictwa w Polsce i dostępnych danych statystycznych*, 1.4. *Niepełnosprawność we współczesnym świecie*), także czterech w drugim (2.1. *Pojęcie turystyki i aktywności turystycznej*, 2.2. *Rodzaje, formy i treści współczesnej turystyki*, 2.3. *Stan i uwarunkowania turystyki osób z niepełnosprawnościami w Polsce w świetle dotychczasowych badań*, 2.4. *Potencjał turystyczny i infrastruktura Polski w kontekście dostępności dla osób z niepełnosprawnościami – przykłady*), jak też dwóch w trzecim (3.1. *Idea normalizacji a koncepcja waloryzacji ról społecznych osób z niepełnosprawnością*, 3.2. *Wiodące nurty proinkluzyjnych działań i rozwiązań na rzecz osób z niepełnosprawnością*), czwartym (4.1. *Metodyka badań własnych*, 4.2. *Opis metod analizy i zbierania danych*), piątym (5.1. *Znaczenie turystyki w inkluzji w świetle badań etnograficznych*, 5.2. *Znaczenie turystyki dla inkluzji w świetle przeprowadzonych wywiadów*) oraz szóstym (6.1. *Wylaniające się doświadczenia proinkluzyjne podczas uprawiania turystyki przez osoby z niepełnosprawnościami*, 6.2. *Doświadczenia osób z niepełnosprawnością związane z uprawianiem turystyki i ich wpływ na proces inkluzji*). Całość opracowania poprzedza strona tytułowa, spis treści i wstęp (s. 6-9), a domyka podsumowanie (s. 335-337), streszczenie w języku polskim (s. 338-339) i angielskim (s. 340-431), bibliografia (s. 342-365), wykaz tabel (s. 366), rycin (s. 367-368), aneks, załącznik 1. (s. 369) oraz oświadczenie doktoranta (s. 370). Rozprawa liczy ogółem 370 stron.

W tej części mojej recenzji odniosę się także do trafności wybranego tematu i zarazem wiodącego problemu badań. Otóż szerokie, ekosystemowe i zarazem kontekstualne podejście do integracji oraz włączania/inkluzji osób z niepełnosprawnościami we wszystkie sfery czy zakresy życia społecznego, jako nieodłączny element tego procesu, powinno uwzględniać także te formy aktywności tych osób, które wiążą się z turystyką. W takim ujmowaniu i analizowaniu wskazanych zagadnień, także w kształceniu i wspieraniu osób z niepełnosprawnością, jak słusznie zauważa doktorant, w pełni respektuje się ich wysoce zróżnicowane potrzeby i możliwości będące efektem szczególnej interakcji ich zasobów z oczekiwaniami czy

wymaganiami społecznego otoczenia. Jest to bez wątpienia ciągle trudne i dlatego priorytetowe w realizacji inkluzji zadanie. Dlatego wypada zgodzić się z refleksją doktoranta, że kreowanie pozytywnych zachowań i postaw wobec osób z niepełnosprawnościami i ich rodziców/opiekunów, eliminowanie barier fizycznych, a więc usuwanie wszelkich utrudnień ograniczających funkcjonowanie tych osób będzie sprzyjać ich komunikacji społecznej oraz kreowaniu adekwatnej do ich oczekiwań oferty spersonalizowanego wsparcia, także w zakresie uprawiania turystyki. To doskonała baza dla rozwoju wzajemnego zaufania, szacunku do siebie i innych, otwartości na relacje i współpracę.

Mimo ciągle zauważanych utrudnień istotne znaczenie turystyki w rehabilitacji i społecznej inkluzji osób z niepełnosprawnościami wskazuje na konieczność działań na rzecz uprzystępnienia różnych obiektów czy tzw. bazy turystycznej dla tych osób, niezależnie od rodzaju czy stopnia ich niepełnosprawności. Tym bardziej, że jak trafnie zauważa doktorant *„tendencje ogólnoświatowe, także w Polsce i Europie, wymuszają konieczność dostosowania usług turystycznych i pakietów ofert dla osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności”* (s. 119). Kontynuując, podkreśla również, że *„...jest to znacząca i ważna grupa „klientów” dla organizatorów turystyki oraz wszystkich podmiotów świadczących usługi noclegowe, [zabezpieczające, dop. ZJN] specjalistyczny transport (...), udostępniające atrakcje turystyczne (miasta, muzea, obiekty sakralne, trasy rowerowe, kajakowe itp.)* (s. 119). Powyższe obliguje zatem do *„...dostosowania usług turystycznych dla wszystkich grup społecznych, w tym dla osób z niepełnosprawnościami”* (s. 119). W takim proinkluzyjnym ujęciu zjawiska turystyki wybrzmiewa konieczność uniwersalnego projektowania przestrzeni życia dla wszystkich obywateli, a więc nie tylko tych ciągle dotkliwie doświadczających konsekwencji doznanej niepełnosprawności. Dodam, że te, jak też inne aktualnie uruchamiane działania i rozwiązania są inspirowane zapisami Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami (2006, ratyfikowanej przez Polskę w 2012 r.) i przyjętą przez Rząd Polski Strategii na rzecz tych osób (2021-2030) o której także wspomina w pracy doktorant. Przy tym ten wątek można było bardziej rozwinąć z uwagi na związane z nim zaplanowane i konkretne przyjęte do realizacji zadania.

Dodam jeszcze, że w treści pracy zauważam liczne błędy językowe i literowe, w poprawnym redagowaniu tekstu, jak też związane z zapisem przypisów; nie wszystkie publikacje przywoływanych w przypisach autorów można odnaleźć w bibliografii, której zapis też jest niedopracowany. Zauważam też brak konsekwencji w stosowaniu nazwy – osoba/osoby z niepełnosprawnością/niepełnosprawnościami; nierzadko stosowane są określenia –

osoba/osoby niepełnosprawne lub niepełnosprawni. Przypomnę, że chodzi o upodmiotowienie każdej osoby z niepełnosprawnością, tymczasem w „...wypadku określenia „osoba niepełnosprawna” nie dość, że wyrażenie zamyka takie osoby w ich jednej cesze, to na dodatek stygmatyzuje je. Wyrażenia „osoba z niepełnosprawnością” czy „osoba z niepełnosprawnościami” unikają tego zamknięcia, na dodatek robią to bez deficytu semantycznego” (Galasiński 2013, s. 6).

Ujęcie szczegółowe

Nie mając zastrzeżeń do struktury opracowania, jak też wskazując na jego słabości, ale także walory podjętego tematu i zarazem problemu badań, w tym ujęciu mojej recenzji odniosę się do poszczególnych rozdziałów pracy, w kolejności, w jakiej zostały zamieszczone. Przy tym nie będę przywoływać ich treści, co uważam za zbędne, ale dokonywać oceny i tylko wtedy posiłkować się stosownymi fragmentami, gdy będzie to konieczne czy uzasadnione. Skupię się zatem na wskazaniu tych kwestii czy zagadnień, które w mojej ocenie są szczególnie warte podkreślenia.

Opierając się na wprowadzonej strukturze, w części teoretycznej (umownie tak ją określam), jak już sygnalizowałam w ujęciu ogólnym mojej recenzji, wyróżniono trzy rozdziały, odpowiednio systematyzując w poszczególnych podrozdziałach kolejno prezentowane w nich kwestie. W zasadzie nie mam uwag do struktury tej części, ale lepiej wybrzmiałaby zawarta w niej problematyka, gdyby tej części nadano tytuł w pełni ją ujmujący, np. *Problematyka niepełnosprawności, turystyki i inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnościami – wiodące pola analiz i badań*. Wówczas jego druga część – *wiodące pola analiz i badań*, odnosiłaby się do tych zagadnień, które omawiane są w kolejnych rozdziałach, tj. zarówno do niepełnosprawności, jak też zjawiska turystyki i społecznej inkluzji osób z niepełnosprawnościami, a zatem nie tylko do rozdziału pierwszego. Przypomnę, że w rozdziale pierwszym rozprawy, pt. *Problematyka niepełnosprawności, wiodące pola analiz i badań*, dokonano analizy modeli niepełnosprawności, przedstawiono jej rodzaje i stopnie, jak też regulacje prawne i orzecznictwo oraz przemiany kulturowe i ustrojowe i ich konsekwencje dla osób z niepełnosprawnościami. Analizując wskazaną problematykę czerpano z dość zróżnicowanej literatury, ale powtórzę uwagę sformułowaną w ogólnym ujęciu mojej recenzji, że adekwatnie do tytułu każdego podrozdziału należało z większą dokładnością wyselekcjonować omawiane kwestie. Podam przykład; zamiast np. przesadnie detalicznej

prezentacji konceptów niepełnosprawności można było wskazać krótko na ich istotę i odnieść do zajmującego doktoranta problemu, a więc społecznej inkluzji osób z niepełnosprawnościami poprzez turystykę, a więc jak określona percepcja tej niepełnosprawności skutkuje w rozwiązywaniu ich aktualnych problemów związanych z tym procesem. Ciągłe biologizowanie niepełnosprawności ma negatywne konsekwencje dla funkcjonowania tych osób niemal w każdej sferze życia, zatem powiązanie diskutowanych konceptów czy modeli niepełnosprawności z normalizacją ich życia, w tym możliwością uprawiania turystyki jak każdy obywatel bardziej wyeksponowałoby jej proinkluzyjne walory. Inny przykład przedstawię odnosząc się do np. treści podrozdziału 1.2. *Rodzaje i stopnie niepełnosprawności ze szczególnym uwzględnieniem charakterystyki osób z niepełnosprawnością ruchową, wzrokową, słuchową, intelektualną*. Otóż i w tym przypadku pewne treści podano nadmiarowo; można było krótko przedstawić rodzaje i stopnie niepełnosprawności wskazując różnice w ich systematyzowaniu przez różnych badaczy, zamiast detalicznego ich przedstawiania/przywoływania za kolejnymi autorami. Następnie przejść do kwestii, które wybrzmiewają w tytule tego podrozdziału, a więc do charakterystyki wybranych grup osób (objętych badaniami) ze wskazaniem na ich trudności przystosowawcze czy poznawcze, jak też możliwości edukacji, rehabilitacji i inkluzji społecznej w lokalnym i szerszym środowisku. Generalizując – chodzi o lepsze wyselekcjonowanie prezentowanych zagadnień czy treści z większą adekwatnością do tytułów poszczególnych rozdziałów/podrozdziałów

W treściach kolejnych rozdziałów i podrozdziałów tej części pracy podjęto, m.in. problem uniwersalnego projektowania krótko wyjaśniając jego istotę. Realizacja w praktyce założeń tego konceptu ma bez wątpienia niebagatelne znaczenie dla szerszego uprawiania turystyki przez wszystkich obywateli, w tym obywateli z niepełnosprawnościami. Chodzi w niej bowiem o udostępnienie środowiska dla wszystkich, zwiększenia jego funkcjonalności i tym samym równoprawnego dostępu do dóbr i usług, nie wyłączając turystycznych z uwzględnieniem spersonalizowania wsparcia, gdy okaże się ono niezbędne. Wszyscy bowiem mamy takie same potrzeby, ale niektórzy z nas, jak słusznie podkreślał Czesław Kosakowski (2006), aby móc je urzeczywistnić potrzebują pomocy innych. Przypomnę jeszcze, w kontekście przyjętego przez doktoranta problemu badań, że koncepcja uniwersalnego projektowania (z ang. *Universal Design*) jest uwzględniona w Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami i przewiduje takie rozwiązania przestrzenne, aby odpowiadały potrzebom czy możliwościom wszystkich użytkowników czy uczestników ruchu

turystycznego. Dobrze zatem, że tę kwestię jako istotną dla inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnościami nie pominięto w rozprawie.

Przechodząc do drugiej części opracowania, a więc tych rozdziałów w których przedstawiono metodologiczne ustalenia badań własnych, poza już wskazaną w ogólnej części recenzji uwagą, odniosę się do ich treściowej zawartości. Zacznę od struktury, którą ewentualnie można było nieco inaczej ująć, zatem „wyjść” od uzasadnienia wybranej strategii badań, następnie opisać metody i sposoby analizy oraz zbierania danych i w kontekście takiej „prezentacji” nakreślić cel i przedmiot badań, przedstawić problemy badawcze, organizację badań i charakterystykę badanej grupy osób z niepełnosprawnościami. Przechodząc do treści tej części, to w mojej ocenie można było bardziej skoncentrować się na wskazaniu walorów wybranej strategii i metod dla wiodącego problemu badań. Nie neguję opisów strategii i metod, ale należało pogłębić ten opis podając ich wartość dla podjętych badań. Mam też uwagę związaną z zaproponowanymi problemami; wyłoniono problem główny i następnie szczegółowe, przy tym w pierwszym szczegółowym stwierdzam dwa pytania, a nie jedno. Nie zamierzam ich przywoływać, ale ta kwestia jest niejasna (s. 150). Podobnie jak informacja o wywiadach, jakie zrealizowano w ramach wiodącej metody; nie podano pytań stanowiących inspirację do pogłębionych na nie odpowiedzi przez badanych. W tym polu pojawiają się ogólnikowe informacje, że „...pytania używane w części obserwacji uczestniczącej i w wywiadach obejmowały zarówno problem rozumienia zjawiska inkluzji przez badane podmioty, jak i doświadczenia inkluzji dzięki podróżom” (s. 155). Podobne informacje, aczkolwiek nieco poszerzone zauważam na stronie 157 rozprawy: „podstawą badań był zestaw kluczowych pytań (jakich pytań? dop. ZJN), które stanowiły linię rozmowy. W wywiadach chodziło o wychwycenie doświadczeń związanych z uprawianiem turystyki przez osoby (z, dop. ZJN) niepełnosprawnościami i znaczenia podróży w ich życiu. Jakie znaczenie przypisywali turystyce w swoim funkcjonowaniu. Jak osoby z niepełnosprawnością oceniały znaczenie turystyki dla swojego funkcjonowania oraz swoje funkcjonowanie w roli turysty. Istotne było także to, jak kształtowała się u badanych percepcja własnych możliwości i ograniczeń w podróży. Ważne było także poznanie znaczenia turystyki dla realizacji różnych ról społecznych oraz oceny własnych możliwości korzystania z oferty turystycznej” (s. 157). Przytaczam ten fragment, aby wskazać na to, że uporządkowanie pytań zadawanych w wywiadach pozwoliłoby na ich jednoznaczne odniesienie do wcześniej zaproponowanych problemów. Przy tym reflektuję, że można zadawać pytania dodatkowe inspirując się treścią wypowiedzi badanych, to oczywiście,

ale dookreślenie proponowanych pytań w ramach sformułowanych problemów bardziej porządkowałoby proces badawczy i w konsekwencji też prezentację wyników badań.

Interesująco „przedstawiają się” wyniki badań, a zwłaszcza refleksje badanych odnoszące się do turystyki i różnych utrudnień, jakich doświadczają pragnąc realizować się w tej sferze aktywności. Przy tym cele turystyczne są bardzo zróżnicowane, np. wyjazdy (też zagraniczne) na imprezy sportowe, jak też w celach zwiedzania interesujących miejsc czy obiektów oraz pobytów wypoczynkowych czy o charakterze rehabilitacyjnym. Badani wskazywali na bariery i niedostosowania dla osób z niepełnosprawnością ruchową, podkreślali też znaczenie, jakie mają dla nich środki pozyskiwane z dotacji samorządów, PFRON-u czy organizacji pozarządowych. Wsparcie pozyskane na opiekę wytechnieniową i asystenturę, jak podkreśla doktorant, ma dla tych osób szczególne znaczenie, bowiem „...daje szansę na podróżowanie (...), zbudowanie sieci powiązań rodzinno-przyjacielskich, ze znajomymi (...), i emancypację” (s. 208). Równocześnie badani wskazywali na brak systemowych rozwiązań w tym zakresie. To poważny problem, zatem dobrze, że odnotowany przez doktoranta; można mieć nadzieję, że realizowane zadania w związku z wprowadzeniem przez Rząd RP Strategii na rzecz osób z niepełnosprawnościami i w jej ramach kolejne programy działań rozwiążą wskazane słabości. Będą też sprzyjać większej niż dotąd aktywizacji zawodowej tych osób, która, jak ujawniły badania NIK (2021) jest niewystarczająca i może skutkować ich społeczną marginalizacją. Na problemy związane z pracą wskazywali także badani, zatem tak kwestia jest bardzo aktualna i domaga się szybkich i systemowych rozwiązań wspierających osoby z niepełnosprawnościami w pozyskaniu i utrzymaniu zatrudnienia na otwartym rynku pracy. Nie mniej interesujące były rozważania badanych o niepełnosprawności, którą określili, jako „*stan umysłu*” wyjaśniając ten stan następująco: „...*teraz nie powiem, że jestem sprawny, bo tak mam, jak gdyby rozumiem dysfunkcje, ale jeżeli ja się znajdę we właściwym otoczeniu i w odpowiednim środowisku, które jest dla mnie przyjazne, to jestem w pełni sprawny*” (s. 214). To bez wątpienia bardzo interesująca refleksja wskazująca, jak bardzo istotne dla spełniania się w różnych sferach życia czy aktywności są bariery i różne utrudnienia, których ciągle te osoby doświadczają. Takim utrudnieniem mogą być także nieadekwatne zachowania służb mundurowych; wskazuje to na brak znajomości zasad *savoir-vivre* wobec osób z niepełnosprawnością, ale również poczucie dyskomfortu w kontakcie z tymi osobami, nieumiejętność udzielenia koniecznej pomocy czy wsparcia. Jak trafnie zauważa doktorant, przywołując wypowiedź jednego z badanych „...*nie wiedzą jak się zachować, często więc się wycofują (...), jest brak stosownych szkoleń i za mało udziału w tych szkoleniach osób z*

niepełnosprawnościami” (s. 230). Ponadto, badani zwracali uwagę na potrzeby związane z podróżowaniem, zwiedzaniem różnych miejsc czy obiektów, które są takie same jak u osób pełnosprawnych. Ich satysfakcjonująca realizacja obliguje do usuwania utrudniających tę aktywność niedogodności czy przeszkód.

W dalszej części prezentacji wypowiedzi badanych osób doktorant skoncentrował się na kwestiach ich emancypacji, poczucia autonomii w czasie podróży czy stanowienia o sobie, które wzmacnia potrzebę uprawiania turystyki. Za nie mniej istotne uznaje, z czym wypada się zgodzić, budowanie więzi społecznych, zaufania i kapitału społecznego, który stanowi dobrą bazę dla ich wspierania w procesie inkluzji. Równie istotna jest integracja tych osób w ich grupie; na ten problem wskazywał już przywoływany przeze mnie Aleksander Hulek. Jest on oczywisty, aczkolwiek niekoniecznie reflektowany, również w praktyce edukacyjnej czy w rehabilitacji i społecznej inkluzji osób z niepełnosprawnościami. Tak więc turystyka, jako jedna z form aktywności tych osób, dając im poczucie sprawstwa i stanowienia o sobie, ma niebagatelne znaczenie dla ich społecznej integracji i inkluzji we wszystkich sferach życia. Mając powyższe na uwadze można było bardziej rozwinąć te wątki w podsumowaniu, domykającym rozprawę.

Konkluzja

Mając na uwadze zarówno wskazane słabości, jak też walory pracy, a zwłaszcza aktualność podjętego w niej problemu, jakim są znaczenia turystyki w proinkluzyjnych doświadczeniach osób z niepełnosprawnościami, przedstawionych przeze mnie w części ogólnej i szczegółowej mojej recenzji, uznaję, że spełniono warunki określone w art. 13.1. Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. z 2003 r. Nr 65, poz. 595, Dz. U. z 2005 r. Nr 164, poz. 1365, Dz. U. z 2011 r. Nr 84 poz. 455, z 2014 r. poz. 1198). Wniośkuję zatem o dopuszczenie Pana Stanisława Francuza do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Stanisław Francuz